चतुरस्त्रा गायिका : माणिक वर्मा

मी माणिकबाईंचा पहिला कार्यक्रम गणेशोत्सवात हिंदू
कॉलनीतील भगिनी समाजाच्या पटांगणात ऐकला. तेव्हा उभे राहायलासुद्धा जागा नव्हती, एवढी गर्दी झाली होती. माणिकबाई व त्यांचे साथीदार रंगमंचावर आले व माणिकबाई तंबोरे मिळवू लागल्या. माणिकबाई दिसायला गोड. त्यांचे काहीशा बसक्या आवाजातले बोलणे व तंबोरा मिळाल्यावर सगळीकडे पाहणे मोठे लोभसवाणे होते. 'शामकल्याण' रागाने सुरुवात झाली. तो राग त्यांचा जणू दास झाला आहे असे वाटत होते. 'शामकल्याणा'तील गोडवा प्रत्येकाला जाणवत होता. पुलंनी एका ठिकाणी म्हटले आहे की, 'लडिवाळ' हा शब्द माणिकबाईंच्या गाण्यासाठीच जन्माला आला असावा. त्याचे प्रत्यंतर पदोपदी येत होते. त्यानंतर राजा बढे यांचे 'त्या चित्तचोरट्याला का आपुले म्हणू मी' हे भावगीत त्यांनी असे काही रंगविले की त्यातील जिवंतपणा व चैतन्य क्षणाक्षणाला जाणवत होते. माणिकबाईंच्या भावगीतांना मी 'शास्त्रीय भावगीते' असे नाव दिले होते. कारण त्यांच्या भावगीतात शास्त्रीय विस्तार करता येत असे. त्या भावगीतात श्रोते खरोखर न्हाऊन निघाले होते. त्यानंतर मध्यंतर व मग 'मालकंस' रागातील ख्याल व 'कोयलिया बोले अंबुवा' ही चीज, त्यानंतर दोन भावगीते, अभंग व भैरवी असा हा कार्यक्रम साडेचार-पाच तास रंगला.

माणिकबाईंचे गाणे म्हणजे बायकांनी कसे गावे याचा आदर्श होता. गायिकेला शोभेल इतकीच लयकारी व हातवारे. रंगत असेल तोपर्यंतच माणिकबाईंचे शास्त्रीय व सुगम प्रकार संपत. त्यांच्या गाण्यात लोक कंटाळलेत, जांभया देताहेत असे कधीच झाले नाही. माणिकबाईंनी स्वतःचा असा ढंग निर्माण केला होता. शास्त्रीय संगीताला सुगम संगीताची जोड मिळाली तर ते किती मोहक होऊ शकते हे त्यांच्या रागदारी संगीताने दाखवून दिले होते. रेडिओवर त्यांनी गायलेला 'शंकरा' त्यांच्या ढंगाने गायल्यामुळे इतरांपेक्षा वेगळाच वाटला. माणिकबाई पुष्कळ गुरूंकडे गाणे शिकल्या; परंतु त्यांच्या गळ्यातून त्यांचेच गाणे बाहेर पडत असे. असे मला तीन कलाकार भेटले की ज्यांनी पुष्कळ गुरू केले; परंतु त्यांचे गाणे त्यांच्या स्वतःच्या मुशीतून बाहेर पडायचे ते म्हणजे पं. राम मराठे, पं. जितेंद्र अभिषेकी व माणिक वर्मा.

त्यानंतर मी माणिकबाईंच्या अनेक मैफिली ऐकल्या, त्यांच्याशी ओळखही झाली; इतकेच नाही तर पुढे कमल अभ्यंकर यांनी व मी त्यांची मुलाखतही घेतली. माणिकबाईंचा जन्म पुण्याचा. त्यांच्या आई शास्त्रीय संगीत शिकलेल्या. त्यांचा रियाज कानावर पडत असला तरी लहानपणापासून माणिकबाईंचा ओढा सुगम संगीताकडेच होता. त्यांच्या वयाच्या अकराव्या वर्षी पुण्यामध्ये एक स्पर्धा झाली. त्या स्पर्धेत ज्याचा पहिला नंबर येईल त्याला हार्मोनियम मिळणार होता.
माणिकबाईंनी त्यात भाग घेतला व त्या वेळच्या 'दोन ध्रुव' या सिनेमातले गाणे त्या स्पर्धेत म्हटले.

त्यांचा पहिला नंबर येऊन तो हार्मोनियम त्यांना मिळाला.

आरंभी भोपे नावाच्या संगीत शिक्षकांनी त्यांच्याकडून काही राग तयार करून घेतले होते. त्यानंतर किराणा घराण्याचे गायक सुरेशबाबू माने यांच्याकडे व उस्ताद इनायतखाँ यांच्याकडे, त्याचप्रमाणे पं. भोलेनाथ व पं. जगन्नाथबुवा पुरोहित (गुणीदास) यांच्याकडे त्यांचे गायनाचे शिक्षण झाले. वयाच्या बाराव्या वर्षी त्यांची भावगीताची पहिली रेकॉर्ड निघाली. तेराव्या वर्षापासून त्यांचे संमेलनातून कार्यक्रम होऊ लागले. वयाच्या सतराव्या वर्षी त्यांची पहिली मोठी मैफल सुरतेला पं. ओंकारनाथ ठाकूर यांनी स्थापन केलेल्या संगीत सर्कलमध्ये झाली. सुरतेला पोचल्यावर सर्कलच्या कार्यकर्त्यांनी स्टेशनवर माणिकबाईंच्या आईंना वाकून नमस्कार केला. त्यांचेच गाणे आहे असे त्यांना वाटले होते. कारण माणिकबाई अगदीच लहान दिसत होत्या. तेव्हा आईंनी माणिकबाईंकडे बोट दाखवून 'ही गाणार आहे' असे सांगितल्यावर ते बुचकळ्यात पडले. सर्कलच्या सेक्रेटरीने 'कुठला राग गाणार' असे विचारल्यावर त्यांनी 'पूरिया' असे सांगितले. तेव्हा सेक्रेटरी म्हणाले, 'तू लहान आहेस, तेव्हा साध्या रागाने सुरुवात कर.' ही गोष्ट ओंकारनाथांना कळली तेव्हा ते एकदम भडकून ओरडले, 'उनके दिलमें जो गाना है, वो गाने देना। कलाकार को कभी ये नहीं बताना कि तुम ये गावो, वो गावो।' ते माणिकबाईंना म्हणाले, 'बेटी, तुम जो चाहती हो, वही गावो।' त्यामुळे माणिकबाईंना खूप प्रोत्साहन मिळाले. त्यांची ती मैफल चांगलीच गाजली. 'प्रभात'च्या 'आगे बढो' या हिंदी चित्रपटात त्यांनी दिलेल्या प्लेबॅकपासून त्यांच्या चित्रपट संगीताच्या कारकीर्दीला सुरुवात झाली. पुढे 'नवयुग'च्या 'मायामच्छिंद्र' या चित्रपटासाठी गाणी त्यांनी गायली. पुलं.च्या चित्रपटांतील गाणी- त्यांतही 'देव पावला', 'पुढचं पाऊल' यांतील त्यांनी गायलेली गाणी खूपच गाजली.

यांचे नाट्यसंगीत- तेही बालगंधर्वांच्या परंपरेतील- अतिशय गाजले. मी त्यांना विचारले, ''माणिकबाई, तुम्ही नाट्यसंगीत 'बालगंधर्वांकडे शिकलात का?' तेव्हा त्या म्हणाल्या, 'मी त्यांच्याकडे जेव्हा नाट्यसंगीत शिकायला गेले, तेव्हा ते म्हणाले, मी तुला शिकवीन. पण माझी एक अट आहे.' तेव्हा ते म्हणाले, 'तू माझ्याबरोबर 'कान्होपात्रा' नाटकात कान्होपात्रेची भूमिका केलीस, तर शिकवीन.' ती अट मात्र मी अजिबात मान्य केली नाही. कारण अभिनयाचं अंग मला मुळीच नव्हतं. त्यामुळे त्यांच्याकडे न शिकता ऐकून ऐकूनच मी 'गंधर्व-संगीत' आत्मसात केलं.'

माणिकबाईंची एक अविस्मरणीय बैठक मी ऐकली ती प्रो. देवधरांच्या शाळेत, पलुस्कर पुण्यतिथीत. रात्री ९-३० ची वेळ. सभागृह तुडुंब भरलेले. सर्व घराण्यांचे गायक-गायिका समोर बसलेले असताना माणिकबाई रंगमंचावर आल्या. त्या बहुधा 'शामकल्याण', 'पूरिया' किंवा 'पुरिया-कल्याण' गातील असे वाटत असताना त्यांनी 'नायकी-कानडा' सुरू केला. हा खरा जयपूर घराण्याचा राग. मी तो जयपूरच्या दिग्गज कलाकारांकडून ऐकला होता. तोच राग माणिकबाई गाताहेत म्हटल्यावर माझी उत्सुकता शिगेला पोचली. आयुष्यात इतका रंजक व रंगलेला नायकी-कानडा मी प्रथम ऐकत होतो. माझे नायकी- कानड्याबद्दलचे मत एकदम बदलून गेले. पंडितांनी-खाँसाहेबांनी त्या नायकी-कानड्याची खूप तारीफ केली.

कलकत्ता येथे १९४७ साली 'तानसेन संगीत समारोहात' त्या गायल्या. पुढे 'पद्मश्री' पुरस्कार, 'लता मंगेशकर पुरस्कार' असे अनेक सन्माननीय पुरस्कार त्यांना प्राप्त झाले. भारतातील सर्व संगीत परिषदा व सर्व मोठ्या संगीत-सर्कल्समध्ये त्यांची गाणी झाली. सुरश्री केसरबाई केरकर, हिराबाई बडोदेकर यांच्यासारख्या थोर गायिकांनी त्यांची पाठ थोपटली. इतकेच नाही तर; उस्ताद बडे गुलाम अलींच्या समोर त्यांनी त्यांची 'पिलु'तली ठुमरी ऐकवून 'जिती रहो बेटी' असा आशीर्वाद घेतला. मात्र एवढे पुरस्कार आणि अमाप लोकप्रियता मिळवूनही माणिकबाई अतिशय साध्या, निगर्वी अशाच राहिल्या.

अशा या चतुरस्त्रा, गोड स्वभावाच्या व गोड गाणाऱ्या गायिकेला शेवटच्या काही वर्षांत मेंदूच्या आजाराने ग्रासले; परंतु इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्या पुन्हा गाऊ लागल्या. पुढे १० नोव्हेंबर

१९९६ ला माणिकबाई आपल्याला सोडून गेल्या, तरीही 'हसले मनी चांदणे', 'त्या चित्त चोरट्याला' यांसारख्या मधुर भावगीतांनी व लालित्यपूर्ण शास्त्रीय गायनाने पुढच्या पिढीचा आदर्श बनून त्या अमर झाल्या आहेत.

शंकर अभ्यंकर

(पूर्व प्रसिध्दी : लोकसत्ता, १ फेब्रुवारी, २००८)